

Олена Дутко

М.І. КОСТОМАРОВ ПРО ІСТОРІЮ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Кардинальні зміни, що відбуваються у житті сучасного українського суспільства, благотворно позначаються на розвитку національного освітнього простору. Серед основних напрямів оновлення освіти XXI ст. особливого значення набуває питання духовного відродження українського суспільства, гуманізації й демократизації педагогічного процесу. Про це наголошується у Законі України «Про освіту» та у Національній доктрині розвитку освіти. Успішному виконанню визначених у цих документах завдань, на наш погляд, сприятимуть узагальнені результати вивчення та систематизації досягнень і досвіду минулих поколінь у галузі освіти і виховання. Здійснення системного аналізу спадщини окремих педагогічних персоналій дає змогу осмислити хід загального історико-педагогічного процесу в Україні, з'ясувати роль окремих діячів освіти у зміні педагогічних парадигм, у формуванні національного і загальнолюдського компоненту філософії педагогіки України.

Звернення до спадщини Миколи Івановича Костомарова – видатного історика, етнографа, просвітника – спричинене не лише його визначною роллю у вітчизняному культурно-освітньому русі, що відбувався на теренах Наддніпрянської України у XIX ст., а й глибинними пластами знань, вміщених на сторінках його праць, які донині чекають свого прочитання й оцінки. Саме багатомірність надбань ученого породжує невпинний науковий інтерес до постаті М. Костомарова.

Аналіз історико-педагогічної літератури, присвяченої життю і діяльності М. Костомарова, свідчить, що упродовж більше ста років нагромаджено значну кількість різноманітних за характером і змістом наукових праць. Творчий шлях просвітника висвітлювався ще у дореволюційній літературі у спогадах сучасників: М. Барсукова, Н. Білозерської, В. Беренштама, Г. Вашкевича, М. Ге, П. Куліша, Д. Мордовцева, М. Подорожного. Окремі аспекти історико-літературної діяльності вченого описано у статтях В. Антоновича, М. Грушевського, В. Данилова, М. Драгоманова, М. Жученка, О. Пипіна. Педагогічній та викладацькій діяльності М. Костомарова присвячували свої публікації О. Багалій, Є. Бобров, О. Попов, І. Ремезов, В. Селевський, Н. Стороженко.

Науково-історичні здобутки М. Костомарова

ставали об'єктом дослідження і в більш пізній період. У сучасній науковій літературі аргументовано розкрито окремі аспекти творчої спадщини вченого. Так, історики Ю. Пінчук, В. Смолій, Т. Чала, В. Янів зосередилися на вивченні і систематизації науково-історичного доробку М. Костомарова. Художню та науково-публіцистичну творчість просвітника розглядали у своїх студіях Н. Буторіна, Я. Козачок. У дисертаційній роботі А. Сініциної «Історико-філософські ідеї українського романтизму» (2005) об'єктом дослідження став український романтизм і, зокрема, історико-філософські ідеї М. Костомарова.

Просвітницька діяльність М. Костомарова у 1845-1847 рр. характеризується у дисертаційних дослідженнях Г. Гучко «Кирило-Мефодіївська традиція в українській духовній культурі» (2005) та Є.Луняка «Кирило-Мефодіївське товариство в історичних дослідженнях другої половини XIX-XX ст.» (2003). Автори розкривають значення наукових досліджень М. Костомарова для української історії, його внесок у вивчення та інтерпретацію фольклору, ставлення вченого до української культурної традиції, яку він продемонстрував на основі Кирило-Мефодіївського товариства.

Викладацькій практиці педагога присвячено лише окремі фрагменти досліджень поіменованих вчених. Вивчення педагогічних ідей, освітньої діяльності М. Костомарова торкалися у своїх працях Я. Козачок, Н. Побірченко. Однак, загалом, як засвідчує історіографічний аналіз науково-педагогічної літератури, донині немає цілісного дослідження педагогічної складової спадщини М. Костомарова. Зокрема внесок М. Костомарова у створення історії культурно-освітнього процесу, що відбувався на українських землях, починаючи від періоду Київської Русі і до XIX ст., що не був предметом окремого дослідження.

Метою нашого дослідження є аналіз науково-історичних праць М. Костомарова для визначення його внеску як історика у розкриття і доповнення історії розвитку вітчизняної культури і освіти.

Науково-педагогічна діяльність М. Костомарова пов'язана з Рівненською гімназією (1844-1845 рр.), Київською першою гімназією (1845-1846 рр.), Київським інститутом шляхетних дівчат (1846 р.), Київським університетом св. Воло-

димира (1846-1847 pp.), Петербурзьким університетом (1859-1862 pp.) [3]. Упродовж зазначених років М. Костомаров прочитав чимало лекцій із загальної та російської історії. Вважаємо, що на розглядуваному етапі життя суто наукова і педагогічна діяльність вченого тісно перепліталися. Результати його історичних досліджень впливали на визначення ним напрямів науково-педагогічної діяльності, на формування основних принципів відтворення історії та її викладання. Доведемо це.

1. М. Костомаров обґрунтував головні положення раціонального вивчення історії, довівши домінуючу роль народу в історичному процесі. Ще у 40-і роки XIX ст., добираючи матеріал для своєї дисертації «Про історичне значення російської народної поезії», початкуючий учений доходить висновку, що історію слід писати з «живого народу». Трохи пізніше в «Автобіографії» він писав: «Я читав чимало різних історичних книг, розмірковував про науку і прийшов до такого питання: чому це в усіх історіях тлумачать про визначних державних діячів, інколи – про закони чи інституції, але при цьому нібито нехтують життям народних мас?» [3, 446]. З того часу, зазначає професор Н. Побірченко, майбутній педагог почав вибудовувати концепцію і методологічні засади української історичної школи [9, 52]. У своїй статті «Про відношення історії до географії та етнографії» він окреслив мету та предмет історичної науки, зокрема з цього приводу написав: «Історія, яка вивчає народ, має на меті показати рух життя народу. Отже, предметом її повинні бути засоби і прийоми розвитку сил народної діяльності в усіх сферах, де виявляється життєвий процес людського суспільства... Щоб збагнути і уявити течію минулого життя народу, необхідно зрозуміти і чітко уявити собі цей народ у кінцевому його розвитку» [6, 33].

2. У процесі педагогічної діяльності М. Костомаров постійно працював над удосконаленням власної лекційної майстерності. Його лекції вирізнялися наступними характерними особливостями: використанням багатого, різноманітного фактологічного матеріалу; чітким, послідовним висловлюванням думок; підкріпленням викладеного матеріалу автентичними фрагментами літописів і архівних документів; поєднанням наукових термінів та живої розмовної мови, що полегшувало сприйняття його лекцій; науковою новизною викладеного матеріалу; введенням такої історичної інформації, яка дає слухачам підстави для роздумів і можливість дійти самостійних висновків.

3. Упродовж життя М. Костомаров особливо захоплювався історичним періодом середньовіччя на українських землях, його цікавили подробиці давнього побуту, він докладно досліджував історію України XVI-XVIII ст., головну увагу зосереджуючи на історії народних мас. Його численні монографії, нариси, статті містять ідеї, образи, панорамні картини з часів утворення Руської держави (X ст.), а також з історії України періоду формування і становлення українського етносу, його боротьби за незалежність та національну самобутність. Завдяки клопіткій пошуковій праці вчений збагатив зміст багатьох навчальних історичних дисциплін новими фактами, зокрема загальної та російської історії, історіографії, джерелознавства.

Особливо вагомим є внесок М. Костомарова у вивчення історії Малоросії (України), яка до нього, за твердженням В. Антоновича, «була майже зовсім не розроблена, знаходилася, так би мовити, у хаотичному стані, була заслонена масою вигадок, упереджених, фіктивних гіпотез, фантастичних вигаданих положень...» [1, 30]. Дослідження історії Малоросії у Російській імперії не було легким завданням з огляду на прагнення державних кіл не наголошувати на окремішності українського етносу через острах розвитку так званих «сепаратистських настроєний». Проте це не зупинило М. Костомарова. На основі аналізу значної кількості документальних матеріалів істориком були створені науково-історичні монографії «Богдан Хмельницький» (1857), «Руїна» (1879-1880), «Мазепа» (1882), історичні дослідження «Риси народної південно-руської історії» (1861), «Південна Русь наприкінці XVI століття» (1865), присвячені історії України від перших слов'янських поселень до петровської доби. М. Костомаров є також автором фундаментальної праці «Руська історія в життєписах її найголовніших діячів». У ній яскраво відображено не лише державно-культурну діяльність провідних історичних постатей, а й вміщено детальні відомості про організацію усіх рівнів життя суспільства, звичаї й поняття людей тієї вже далекої від нас епохи.

4. Глибоко вивчаючи історію України, М. Костомаров особливу увагу приділяв з'ясуванню питання розвитку української мови, української літератури, оскільки останню вважав душею народного життя, «самосвідомістю народностей» [2, 16]. У 60-ті роки XIX ст. на сторінках літературно-наукового щомісячника «Основа», а також історико-політичного, літературного часопису «Вісник Європи» вчений викладав свої думки на культуру, освіту народу. Зокрема виступав за необхідність вживання української мови та за використання українських підручників у народних школах, друкував відомості про пожертви української інтелігенції на користь видання книжок наукового змісту рідною мовою. Приміром, у статті «Про викладання на південно-руській мові» педагог зазначав: «потрібно написати для на-

дуже важливою є увага до того, що М. Костомаров не лише вивчав історію України, а й активно працював на її захист та розвиток. Його праця є цінним джерелом для дослідження української історії та педагогіки того часу.

роду арифметику, космографію, географію та зручні для читання твори, що познайомлять його з основними сторонами природознавства взагалі. Водночас належить упорядкувати граматику рідної мови, за якою народ міг ознайомитися з будовою слова. Зрештою, слід написати книжечку, в якій повідомити народу основні засади його стану в державі та його юридичні права» [5, 3].

Зацікавлення М. Костомарова історією України розпочалося ще у юнацькі роки. Навчаючись у Харківському університеті, він познайомився з професором загальної історії М. Луніним, який фундаментальними знаннями з історії справив на юнака велике враження. Пізніше в «Автобіографії» М. Костомаров писав: «...історія для мене стала найулюбленішим предметом... Але з чого почати? Оскільки я жив тоді в Малоросії, то й почав з її малоруської гілки» [3, 446]. Ідея вивчення історії українського народу виявилася нелегкою. Успіх у цій справі йому забезпечила велика наполегливість і працездатність, завдячуючи якій під час подорожей і відвідувань історичних місць М. Костомаров активно займався пошуком архівних документів, вивченням давніх літописів, збором, вивченням та аналізом бувальщин та переказів, пісень про життя українського народу. Для точного відтворення побуту, звичаїв, понять минулого життя українського народу учений звертався до мемуарів сучасників історичних подій та етнографічних творів, які вважав додатковим джерелом для вивчення «руської» (української) історії. Сучасник М. Костомарова, відомий історик, професор Київського університету В. Антонович, оцінюючи творчість Миколи Івановича у царині українознавства, писав: «Архіви і різноманітні інші давні сховища – ось місця звідки він (М. Костомаров – прим. О.Д.) добував свій сирий матеріал, ретельно розробляв його, піддавав суворій, точній, науковій критиці. Лише після критичного опрацювання матеріалу, Микола Іванович відтворював з нього історію тієї чи іншої історичної події, біографію того чи іншого історичного діяча, а інколи й цілу епоху» [1, 26].

Завдяки наполегливій праці М. Костомарова світ побачив низку його творів історичного жанру, що заповнили білі плями в історії українців, збагатили українську історіографію, позитивно вплинули на студії інших вітчизняних вчених.

Аналізуючи науково-історичну спадщину М. Костомарова виокремимо матеріал, що відображає різні аспекти освітнього процесу в Україні у найдавніші часи (X-XI ст.) та у період XVI-XVII ст.

Великий інтерес з погляду історико-педагогічної науки викликає дослідження вченого «Риси народної південно-руської історії», яке вперше було надруковане у часописі «Основа»

(1861). Характеризуючи поселення, побут, культуру, характер занять праукраїнців (X ст.), М. Костомаров звертає увагу читача на причини, які впливали на рівень освіченості південно-руського народу в ті далекі часи: «Давнє знайомство з греками, напевне, сприяло цивілізації південно-руського народу, і, звісно, вона б знаходилася на вищому рівні, якби не перешкоджали її розвиткові набіги зі Сходу диких орд» [7, 10], а тому, пише історик, й «рівень освіченості південно-руських народців (племен – О.Д.) здавна був різним». Аналізуючи давні літописи, вчений писав: «...за відомостями нашого літописця (мова йде про письменника і літописця початку XII ст. Нестора, також автора церковно-історичного твору «Житіє Феодосія, ігумена Печерського» (1091) – прим. М.К.), поляни зображені більш цивілізованими, ніж древляни..., перші проживали біля великої річки і, відповідно, могли встановити контакти з освіченою Грецією та з берегами Тавриди, де ще зберігалися залишки давньої освіченості» [7, 10].

Автор підкреслює, що прийняття християнства для праукраїнців було поштовхом у розвитку освіти. Характеризуючи древні рукописні матеріали, він відзначає зміну поглядів прашурів на значення у житті людини знання, мудрості, розуму: «У той час суспільні зв'язки були ще слабкими, сила та хитрість брали гору, а розум вимірювався тим, щоб не бути ошуканим... З появою християнства новий духовний елемент мав би боротися проти язичницького характеру понять і всього перебігу життя за язичницькими звичками... Ідея тріумфу розуму над матеріальною силою в народному розумовому житті проклала собі не одну релігійну стежку» [7, 47]. Дослідник робить й інше важливе узагальнення: «Духовна діяльність знаходилася під сильним впливом релігії, ...монастир став школою для народу, у ньому зосереджувалося книжне навчання, і значна частина писемності того часу носила чернечий характер» [4, 162].

Особливо значущим і плідним у всебічному вивченні М. Костомаровим історії став етнофольклорний компонент. Микола Іванович аналізував народні казки, оповідання, повісті далекої епохи, даючи їм власну оцінку: «Народ наче себе проявляє в них... Він усвідомлює, що розумова сила вище будь-якої ручної (фізичної – прим. О.Д.); потрібно лише розум – і все можна подолати, все перемогти. Розум цей виявляється, як і має бути у молодого народу, що вступає в життя, не теорією, не логічною послідовністю понять та процесом роздумів, а швидкістю, тямовитістю, доречною дотепністю» [7, 50].

Досліджуючи історичний проміжок часу від прийняття християнства предками до нашестя татар у Південну Русь, М. Костомаров називає

його періодом «розумової культури», оскільки саме тоді відбулося знайомство руського народу з найосвіченішим суспільством християнського світу, з Візантією. Вчений виокремив і згрупував відомості з літописів, які характеризують освітню складову розгляданого періоду, що дало підстави писати: «У Києві можна було навчатися кільком іноземним мовам... Володимир, христитель Русі, та його син Ярослав відкривали училища, а останній ще й книгосховище; Ярослав збирав біля себе письменних людей, наказував їм переписувати книги, іншим доручав переклади з грецьких авторів. Ми не можемо сказати який відсоток жителів користувався тоді цими засобами освіти, але бачимо, що у Києві були люди освічені для свого часу, що там існувала література і розумове життя, а читання користувалося високою повагою. Гідне уваги судження літописця, який, славлячи Ярослава за сприяння розвиткові книжності, порівнює його заслуги із заслугами самого Володимира, який охрестив руський народ. Володимира він уподібнює до того, хто зорвав поле, а Ярослава – до того, хто посіяв» [7, 102].

У нарисі «Князь Володимир Святий» із фундаментальної праці «Руська історія в життєписах її найголовніших діячів» М. Костомаров називає Володимира великою людиною, обґрунтовує власну оцінку його діяльності у галузі освіти: розповсюджуючи книжне просвічення «...він (Володимир – прим. О.Д.) повністю зрозумів найправильніший шлях, що вів до започаткування нового життя, яке хотів дати своєму напівдикому народові, і здійснював власні наміри, незважаючи на труднощі, що існували» [3, 202].

М. Костомаров докладно вивчав старовинні духовні повчання, твори, літописи, з яких здобував потрібну інформацію для відтворення історичного процесу. В його дослідженнях міститься оцінка використаних джерел, зокрема вчений звертав увагу на використовувані авторами літературні прийоми, які вказували на їхню літературну майстерність, на їхнє вміння розмірковувати та передавати думки у логічно-злагодженому порядку, репрезентувати значну кількість важливих відомостей, на їхнє знайомство з творами грецької духовної письменності, володіння мистецтвом красномовства, відверте дбання про витонченість висловлювань [7, 105].

У нарисі «Князь Володимир Мономах» історик кілька сторінок присвятив характеристиці літературної діяльності руського духовенства дотатарського періоду. Вчений згадує про перші літописи, що належать до епохи Володимира Мономаха, про їх авторів – ігумена Сильвестра та Нестора. М. Костомаров висловлює думку, що саме Сильвестр започаткував руське літописання, а ідея описувати події у хронологічному по-

рядку прийшла в руську літописну традицію внаслідок ознайомлення руських літописців з візантійськими хроніками. На згаданий період припадає написання перших життєписів руських святих людей, яких поважали за святість життя та смерті; а саме життя перших засновників Києво-Печерського монастиря Антонія і Феодосія. Нестор-літописець започаткував створення збірок житій печерських святих – Печерський Патерик, який згодом став одним із найулюбленіших творів для читання віруючих людей. Згадує і твір Володимира Мономаха «Повчання своїм дітям», підкреслює його наукову цінність, оскільки у ньому відображено характерні риси буття того часу. Перераховуючи поради князя, історик виділяє з них таку: «навчатися та читати», яка підтверджує, що М. Костомарова цікавили погляди відомих історичних постатей на розвиток освіти [3, 212-238].

Неоціненним твором, який найкраще, найповніше відображає літературну культуру минулих часів, вважав «Слово о полку Ігоревім», називаючи його «...світським, поетичним, рідним, наповненим всім тим, що можна отримати лише від народу» [3, 236].

Загалом, висвітлюючи риси розумової культури Південної Русі до нашествия татар, він вказує на її двосидний характер: «...з одного боку, вона візантійська, релігійна, з іншого, – місцева, світська, частково язичницька, але все ж таки збуджена до розвитку християнством, яке підняло руську людину на вищій щабель розуміння, яке розширило її світогляд» [7, 105].

У праці «Південна Русь в кінці XVI століття» вчений умістив згадки про стан і розвиток освіти в Україні у XVI ст. На його думку, то був час, коли «папське всевладдя ні на крок не залишало власних прагнень підкорити собі руську церкву» [8, 108].

Історика особливо зацікавило проникнення на землі малоросів єзуїтів, які з метою поєднання руської церкви з римською активно впливали на місцеве населення через поширення освіти, хоча й «...твердили, що їхня єдина мета – розповсюдження просвіти» [8, 114]. «Єзуїти скрізь активно відкривали школи і нічого не брали за навчання» [там же]. Дослідник встановлює таку історичну паралель: «...єзуїти особливо любили відкривати братства, метою яких було читання відомої молитви, дотримання правил благочестя. Подібно до них виникають братства і у православної церкви» [8, 116]. Саме так М. Костомаров трактує факт виникнення львівського братства, яке на його погляд: «...було явище нове і надзвичайно важливе. Думка про братства перейшла до русичів від західної церкви, де зазвичай було створювати добровільні корпорації на релігійній основі» [8, 116]. Хоча подібні братства організо-

увалися з метою нагляду та спостереження за порядком у житті всієї руської церкви, патріарх Ієремія, як стверджує вчений, розширив їхні права, «і у Львові дав йому (братству – прим. О.Д.) монополію виховання; там не дозволялося бути іншому православному училищу, крім братського, де передбачалося навчати дітей Святого Письма, а також слов'янської і грецької мов, якщо для цього знайдуться вчителі. Водночас братство отримало право друкувати священні і церковні книги та наукові: граматику, риторику, піітику і філософію» [8, 117].

На сторінках твору автор порівнює стан освіти Південної Русі XVI ст. та інших держав. Зокрема він пише: «Польща була освіченішою, ніж Русь (Південна – прим. О.Д.) ...А Русь прагнула до рівної освіченості з Польщею, тому Польща підпорядковувала Русь своєму моральному і розумовому впливу. Польща перемагала Русь своєю цивілізацією... Русь хотіла освіти... Проте освіта стала потребою лише вищого класу... Без освіти походження вищого класу втрачало свою значимість... У темній громаді народу не було й зародку прагнення іншого способу життя, інших понять, іншого виховання» [8, 120].

Як наслідок реальних обставин політично-і суспільного життя, на думку М. Костомарова, у руському суспільстві виникає нова проблема – мовна. Як патріот рідної культури вчений характеризував її так: «Щоб отримати освіту, треба було чи віддати дітей до польського навчального закладу, чи наймати учителів з поляків чи іноземців. В обох випадках молодий русин виховувався на шкоду своїй народності. Все, що утворювало коло освіченості: поняття про цивілізацію, про право, про літературу, про науку, все сприймалося і все поставало у протиріччі з руським життям-буттям. Мова південно-руська зазнала сильного польського впливу, і їй попереду загрожувала неминуча загибель, оскільки вже наприкінці XVI ст. найстаранніші русини розмовляли й писали польською більше й охотніше, ніж своєю мовою...» [8, 123]. М. Костомаров зазначав, що виховання, яке здійснювалося іноземцями, здобуття молоддю освіти за чужою традицією, що не відповідала рідній культурі, подорожі за кордон з метою здобуття вищої освіти, все це були засоби, які призводили до втрати відчуття етнічної приналежності – народності, до зміни та втрати рідної мови. «То був час, писав історик, коли вчені зневажливо посміхались, чуючи про наукові твори, написані богослужбовою слов'янською мовою; її (мову – прим. О.Д.) називали джерелом та причиною руської темності та неосвіченості» [8, 124]. Щоб аргументувати свої міркування, історик наводить цитату із твору поляка-єзуїта, відомого проповідника і полеміста з православними священниками, духовного провісника і ді-

яча Берестейської унії П. Скарги, який нарікаючи на вживання давньоруської мови, якою створювалися руські духовні твори, писав: «Ще не було на світі академії, де б філософія, богослов'я, логіка та інші вільні науки викладалися слов'янською мовою. З такою мовою не можна стати вченим» [8, 124].

М. Костомаров звертав увагу і на інші проблеми освіти в Південній Русі у XVI ст. Зокрема на елітарність освіти: «Освіта тоді була панською; тільки людина вищого походження визнавала за собою право відчувати потребу бути освіченою: освіта поєднувалася з блиском, розкішшю, багатством, з усім тим, чим міг хизуватися пан» [8, 125]. Учений також зазначав обмеженість можливостей православного духівництва, яке водночас мало виконувати роль і просвітительську, здобувати пристойні знання: «...священникам не було де здобувати освіту, відповідну до їхнього стану; вони залишалися в крайньому (злиденному) неучтві» [там же].

В історичних працях М. Костомаров неодноразово піднімав питання освіти простого народу, писав про проблему відсутності рідномовних учителів, що негативно позначалося на загальному рівні освіченості і вело до ополчення: «...про навчання народу не могло бути й мови... У Південній Русі батьку сімейства неможливо було знайти вчителя, який би викладав Закон Божий та початкові знання, і батьки мимоволі доручали виховання дітей іновірцям, а ті намагалися переконати вихованців у перевазі чужої віри» [8, 132].

У XVI-XVII ст. на українських землях, в історично складних умовах ведення полеміки між православною та католицькою вірами, освіта зазнавала впливу інших культур, що, на думку М. Костомарова, мало негативні наслідки. Свою позицію історик виказує у таких рядках: «Єзуїтські школи росли як гриби. У Південній Русі наприкінці XVI ст. існували школи в Ярославлі та Львові; у 1609 р. вони заснували школу в Луцьку, у 1610 – у Барі та Кам'янці, у Перемишлі, у 1620 – у Києві, у 1624 – в Острозі... Шляхетство віддавало туди дітей через те, що про ці школи казали, що вони швидко навчають і випускають гарних латинників (що було правдою – прим. О.Д.); а знати латину тоді вважалося головною ознакою ученості та виховання... Крім шкільної освіти єзуїти займали посади вихователів дітей у дворянських родинах і там, маючи вплив на виховання, вміли отримати прихильність батьків та близьких... Такими способами єзуїти за якихось тридцять років змінили всю руську знать. Більша її частина перейшла у католицтво» [8, 192].

Глибоко осмислюючи події XVI-XVII ст., М. Костомаров робить такий висновок: «Отже, все шляхетство відходило від віри своєї народно-

сті: на Русі зникав діяльний, вільний клас, який міг через закон постояти за святиню давнини своєї... Поневолений простий народ умів лише терпіти та страждати, поки яка-небудь нова сила не витягне його з отупіння. Взагалі стан руського простолюдина погіршувався поряд з тим, як руські пани втрачали віру – єдиний зв'язок духовної рівності з народом» [8, 194].

Вочевидь переконуємось, що, на думку вченого, унія принесла на українські землі не лише релігійне гноблення, а й призвела до втрати національних традицій, до втрати народності.

У фундаментальному збірнику історичних нарисів «Руська історія в життєписах її найголовніших діячів» М. Костомаров представляє історичні події через характеристику життя і діяльності визначних історичних постатей. У праці «Князь Костянтин Костянтинович Острозький» історик розкриває риси освітнього процесу на Русі у XVI ст., стверджуючи, що: «Зародки освітнього та релігійного руху в польсько-литовській Русі з'явилися на початку XVI ст.» [4, 173].

Висвітлюючи історичну постать князя Острозького, М. Костомаров засуджує прихильне ставлення князя до єзуїтів, до поляків, до протестантства, проте відзначає й те, що згаданий «знатний пан» був рушієм освітньо-релігійного відродження у той час [4, 160-192]. Головною заслугою князя Острозького вчений вважає заснування типографій, які «заклали тверду основу літературній та друкарській справі у Південній Русі» [4, 175]. Він високо оцінює появу першої друкованої слов'янської Біблії (1580), що з'явилася за наказом Острозького та низку інших видань релігійного змісту, позитивно коментує заснування князем в Острозі головної школи та кількох шкіл в інших володіннях [4, 176].

У нарисі «Київський митрополит Петро Могила» М. Костомаров торкається стану освіти на українських землях у XVII ст. Це був період уведення церковної унії, яка, на думку просвітителя, «стала початком великого перевороту в розумовому і громадському житті Південної і Західної Русі. Переворот цей мав важливе значення в нашій історії через той вплив, який він послідовно справив на розумовий розвиток усього руського народу» [3, 282]. М. Костомаров мав на увазі те, що саме просвітницька діяльність Петра Могили, зокрема заснування Київської колегії, зумовило появу руської освіченої молоді – заступниці православної віри та своєї народності. Історик зазначив непроминальне значення діяльності колегії для розвитку рідної мови, приміром писав: «Після Петра Могили руська книжна мова звільнялася від полонізмів і створювалася нова книжна мова, яка згодом стала основою справжньої російської (автор мав на увазі вплив давньої руської мови на російську (московську) мову –

прим. О.Д.) мови. У комічних творах Південної Русі книжна мова уподібнювалася до народної малоруської мови» [3, 310].

XVII ст. залишилося в історії України періодом розповсюдження римо-католицької релігії серед населення Південної Русі. Основними її засобами стали школи чи колегії, які відкривалися єзуїтами. Хоча руська православна віра не отримувала підтримки «всередині руського краю» [3, 195], «за православ'я, з одного боку, озброїлися козаки, з іншого – підтримували його руські священники-освітяни, які відроджувалися» [3, 285]. Аналізуючи освітнє відродження, М. Костомаров наголошував на важливому значенні братств, які називав «головним знаряддям відродження». Кілька сторінок свого твору вчений присвятив освітній діяльності братств у Києві, Луцьку, коротко схарактеризував організацію навчального процесу у братських школах, зазначивши, що «у процесі навчання увага зверталася на те, щоб учень якомога більше засвоював і розумів вивчене, ...до школи приймалися діти всіх станів і становищ, починаючи із заможних шляхтичів і міщан до бідняків, що просили милостиню на вулицях; вихователям суворо наказувалося не робити між ними ніякої відмінності, окрім як за рівнем успіхів...» [3, 287].

Історик підкреслює той факт, що у тогочасній Південній Русі існувала велика кількість приватних шкіл. На його думку, завдяки розповсюдженню шкільного навчання Південна Русь отримала освічених людей, спроможних вступити у літературну боротьбу з ворогами православної віри [3, 288]. Сторінки, присвячені вченим опису літературних творів XVII ст., засвідчують зацікавлення автором, його небайдужість до історії розвитку слов'янської мови. У цьому аспекті М. Костомаров виокремлює спадщину таких письменників зазначеної епохи, як Мелетій Смотрицький, Захарій Копистенський, Кирило Транквіліон, Ісайя Копинський, Памва Беринда. Він цитує оригінали їхніх творів, щоб передати «наскільки далекою була тодішня наука від прямого шляху в галузі світських знань» [3, 293].

Розмірковуючи над розвитком освіти на українських землях, М. Костомаров акцентує увагу на історичній постаті Петра Могили, який зосередив свою діяльність у Київській колегії і облаштував її за зразком найкращих навчальних закладів тогочасної Європи. Мета Київської колегії, пише він, «була переважно релігійна: потрібно було створити покоління вчених і досвідчених духовних осіб, а також світських людей, які були б здатні свідомо розуміти правоту східної церкви та за своєю освітою стати в рівень з тими, проти кого довелось їм захищати права своєї церкви шляхом закону та міркування; ...і тому завданням колегії неминуче стала підтримка і

відродження руської народності» [3, 306]. Історик робить висновок, що всі засоби виховання і навчання в колегії були спрямовані на виховання такої людини, яка б зберігала і охороняла православну віру, рідну мову, але за рівнем освіти стояла б на одному щаблі з поляками. Він зосередив увагу читача на устрої колегії, системі навчання, способі і методах викладання навчального матеріалу та деяких інших подробицях. У підсумку М. Костомаров високо оцінює просвітню діяльність Петра Могили для історії руського народу – «насіння, кинуте Могилою в Києві, розкішно проросло не лише для Києва, не лише для Малоросії, а для всього руського світу» [3, 310].

Для розкриття сторінок історії розвитку освіти на українських землях, зокрема внеску Києво-Могилянської колегії, становить інтерес матеріал, у якому вчений характеризує схоластичний спосіб навчання, який розвивався у середньовічній Західній Європі і ще переважав у XVII ст. За М. Костомаровим головною ознакою схоластичної освіти було те, що під наукою розуміли не стільки кількість і обсяг навчальних предметів, які необхідно засвоїти студентам, скільки оволодіння прийомами, які давали б змогу систематизувати, зіставляти та визначити засвоєний матеріал. «Мало знати, але добре вміти користуватися малим запасом знань, – такою була мета освіти», – переконував М. Костомаров [3, 309]. Вказуючи на недоліки згаданого способу навчання, через які вчені-схоласти не могли похвалитися власною мудрістю, історик водночас відзначає й позитивні якості схоластики: «...вона привчала голову до роздумів, до узагальнення, слугувала, так би мовити, розумовою гімнастикою, яка готувала людину до того, щоб ставитися до знання з науковою вірогідністю» [3, 309].

Саме такий схоластичний спосіб навчання, стверджував М. Костомаров, Петро Могила запровадив і в Київській колегії, тому освіта, яку здобували у цьому навчальному закладі, за оцінкою історика, була односторонньою: студенти, які закінчували курс у колегії, не знали законів реальної природи настільки ґрунтовно, наскільки вони вже були відкриті і досліджені на той час провідними вченими Західної Європи. На думку М. Костомарова, студенти були не достатньо обізнані з географією, історією, правознавством, хоча за рівнем знань вони були на одному щаблі з освіченими поляками того часу [3, 310]. Таким чином, очевидним є досить критичне ставлення М. Костомарова до рівня вищої освіти і українців, і поляків. Головну ваду тогочасної вищої школи він убачав у відриві від наукових досягнень. Водночас історик висловлює переконання, що заслуги Петра Могили у розвитку освітнього життя південно-руського народу були дуже вагомими, а успіх його просвітницької справи –

надзвичайно важливий за своїми наслідками для історії Малоросії.

Не обминає увагою історик й тих освітніх діячів, які «виступали проти римо-католицького духовенства зі зброєю ученості та красномовства на захист своєї віри», які продовжували справу Петра Могили, а саме: І. Галятовський, А. Радивилівський, Лазар Баранович. Він називає їх яскравими представниками своєї епохи в українській літературі і ґрунтовно характеризує їхні твори.

Опрацювання першоджерел, дало змогу вченому зробити важливі висновки про особливості літературних творів XVII ст. Його оцінка таких писемних пам'яток має амбівалентний характер, тобто поєднує у собі позитивне ставлення й критичне сприйняття дослідника, свідчить про прагнення автора до наукової об'єктивності і повноти. Узагальнюючи найсуттєвіші ознаки, притаманні письменникам XVII ст., він зазначав: «...вчене невігластво, простонародні забобони, легковір'я до всього друкованого, неймовірний фанатизм до православної церковності, але разом з тим безсумнівний талант, який виявляється в логічності викладу, у виразності стилю, у легкодоступності викладу, у влучності, що є ознакою обдарованості» [4, 382].

Наведена характеристика змісту і стилю творів свідчить про прагнення М. Костомарова до історичної достовірності. Автор не обминає ні позитивних якостей творів південно-руських освітніх діячів (доступність і логічність викладу, близькість до народної мови, яскравість мовних конструкцій), ні властивих їм недоліків (недостатню, на думку дослідника, освіченість духівництва, певне невігластво, беззастережне, до фанатизму, слідування догматам православ'я), оскільки усвідомлює безсумнівне значення для розвитку національної культури.

Дослідження науково-історичної спадщини М. Костомарова, у якій відображено важливі історичні процеси на українських землях у X-XI ст. та XVI-XVII ст., життя і побут народу, дає підстави зробити висновок про те, що вчений одним із перших серед вітчизняних істориків відобразив історію розвитку освіти Південної Русі, чим зробив вагомий внесок у створення історії українців.

Встановлено, що причинами, які, на думку М. Костомарова, визначали рівень освіти українського народу, були:

- географічне розташування;
- віросповідання;
- соціально-культурний вплив сусідніх держав та іноземної освіти.

Вважаємо, що авторський підхід Костомарова-історика відзначався прагненням до якнайоб'єктивнішого висвітлення перебігу історії. До суттєвих негативних чинників становлення осві-

тнього процесу в Україні XVI-XVII століття М. Костомаров відносив:

- відсутність рідномовних учителів, низький рівень загальноосвітньої підготовки вітчизняних учених;
- відсутність наукової літератури, написаної рідною мовою;
- зумовлену політичними і суспільними обставинами престижність католицької освіти та польської мови і, відповідно, принизливе ставлення української шляхти до рідної мови, яке сприяло ополяченню українців;
- розповсюдження єзуїтського виховання на українських землях;
- втрата зв'язку між руською шляхтою (освіченими людьми) та простим народом;
- схоластичний спосіб навчання в освітніх закладах.

Позитивними явищами процесу розвитку освіти українського народу М. Костомаров вважав:

- прийняття християнства;
- поява літописання;
- утворення і діяльність братських шкіл;
- розвиток книгодрукування;
- створення перших навчальних посібників, наукових праць, філософської літератури, поезій, написаних українською мовою.

Учений наголошував також на культуротворчому значенні просвітницької діяльності ряду історичних осіб – князя Володимира Святого, князя Володимира Мономаха, князя К. Острозького, київського митрополита Петра Могили.

Вивчення науково-історичних праць М. Костомарова дає можливість схарактеризувати його світоглядні позиції, ставлення до освітніх процесів минулого, виокремити освітні погляди автора.

Аналіз його спадщини свідчить про те, що вчений глибоко вивчав старовинні рукописні, архівні, друковані джерела, що дало йому змогу оперувати значним фактологічним матеріалом, на основі якого зроблено узагальнюючі висновки. Хоча за свідченням сучасних дослідників-істориків (В. Ващенко, Ю. Пінчука) деякі факти, представлені М. Костомаровим, описано поверхово, неточно, і не всі його оцінки явищ і діячів, а також минувшини можуть сьогодні викликати згоду, проте загальне значення його історичних праць не применшується від цього, оскільки:

- по-перше, твори М. Костомарова є віддзеркаленням минулої епохи, стану суспільної і наукової думки;
- по-друге, вони містять зібрані у системному вигляді історичні відомості, які представили не впорядковану до того часу історію розвитку українського етносу;
- по-третє, друковані праці вченого сприяли просвітництва народних мас, а також підтримці національно-орієнтованих настроїв у середовищі української інтелігенції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В.Б. Н.И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – Кн. 5 (май). – С. 26-34.
2. Костомаров М.І. Дві руські народності // Основа. – 1861. – № 3. – С. 12-71.
3. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. Замлинский В.А.; Примеч. Бутича И.Л. – 2-е изд. – К.: Либідь, 1990. – 735 с.
4. Костомарів Микола. Історія України в життєписах визначніших її діячів / Переложив О. Барвінський. – Львів: Друкарня наук. т-ва імені Шевченка, 1918. – 494 с.
5. Костомаров Н.И. Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке // Основа. – 1862. – № 5. – С. 1-6.
6. Костомаров М.І. Про відношення історії до географії та етнографії. Лекція, прочитана в Географічному товаристві 10 березня 1863 р. // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 4. – С. 32-36.
7. Костомаров Н.И. Черты народной южнорусской истории // Исторические произведения. Автобиография. – К.: Либідь, 1990. – С. 8-107.
8. Костомаров Н.И. Южная Русь в конце XVI века // Исторические произведения. Автобиография. – К.: Либідь, 1990. – С. 108-197.
9. Побірченко Н.С. Апостол кращої долі України – Микола Іванович Костомаров // Історико-педагогічний альманах / Гол. ред. Сухомлинська О.В. – Випуск 2. – Київ, 2006. – С. 50-58.